

HÜRUFİLİYİN TARİXİNDƏN

Əli FƏRHADOV,*AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
ali_farhadov@yahoo.com***AÇAR SÖZLƏR:** *Hürufilik, Fəzlullah, Nəsimi, Rəfi, türk dili.***КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:** *Хуруфизм, Фазлұллах, Насими, Рафиу, турецкий язык.***KEY WORDS:** *Hurufism, Fazlullah, Nasimi, Rafii, Turkish language.*

Panteizm və sufizim elementlərini özündə ehtiva edən hürufilik və yaxud da hürufiyyə XIV əsrin sonlarında Qərbi İranda, Azərbaycan və Anadolu ərazisində meydana gəlmişdir. XV əsrin əvvəllərindən geniş yayılmağa başlayan bu sufi təliminin adı ərəbcə “hüruf” yəni, hərflər sözündən götürülmüşdür və təriqətin əsas mahiyyəti ərəb hərflərinə mistik çalarlar əxz etməkdə.

Hürufiliyin fəlsəfi-dini təlim kimi yaranması əslən Azərbaycan türklərindən olan Fəzlullah Nəiminin adı ilə bağlıdır. Gənlik illərində ilahiyyətə maraq göstərən Fəzlullah Nəimi on səkkiz yaşında təsəvvüfə yönələrək həccə getmişdir. Həccdən qayıdarkən bir müddət Xarəzmdə qalmış sonra Təbrizə getmişdir. Dini söhbətləri ilə Təbrizdə böyük hörmət qazanmış Nəimi 1386-cı ildə təlimini burada elan etmiş, daha sonra bu fəlsəfi cərəyanı İsfahanda yaymağa başlamışdır.

Yeni təlimin qısa müddətdə sürətlə yayılması və Nəiminin şəxsi nüfuzunun artması hakim dairələrdə narahatlıq yaratmışdır. Nəticədə Fəzlullah Nəimi Miranşahın əmri ilə həbs edilmiş və 1394-cü ildə Əlincə qalasında edam edilmişdir. Bundan sonra da Fəzlullahın müridləri də təqiblərə məruz qalmışdır. “Ərşnamə”, “Cavidannamə”, “Növmnamə”, “Məhəbbətnamə” Fəzlullah Nəiminin ən məşhur əsərlərindəndir.

Hürufiliyin yayılması

Fəzlullah Nəiminin ölümündən sonra onun təlimi müridləri tərəfindən təbliğ olunurdu. Lakin əvvəlcə Teymuri hökmdarı Şahruxa, daha sonra isə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşaha qarşı olan üsyanlar yatırıldı və üsyana rəhbərlik edən Fəzlullah Nəiminin qızı beş yüzə qədər tərəfdarı ilə birlikdə edam edildi.

Bundan sonra hürufilərin böyük əksəriyyəti Anadoluya sığındı. Hürufiliyin Anadoluda yayılmasında Nəsimi və Rəfi kimi azərbaycanlı mütəfəkkirlərin böyük rolu olmuşdur. Fəzlullah Nəiminin əsərlərinin türk dilinə tərcüməsi də bura daxildir. İran və Azərbaycanda təzyiqlərə və təqiblərə məruz qalan hürufilər Anadoluda və Suriyada öz fəaliyyətlərini davam etdirməyə çalışdılar, lakin müvəffəq ola bilmədilər. Ancaq hürufiliyin təsirləri bəxtəşilik və s. təriqətlərin içində yaşaya bildi.

Ümumilikdə hürufiliyi iki dövr etibarilə dəyərləndirə bilərik. Birincisi – bu dini cərəyanının XIV əsrdə Fəzlullah Nəimi tərəfindən qurulub, xələfləri vasitəsilə yarım əsr içində

İran və Azərbaycanda yayılması, ikinci dövr isə Fəzlullahın kürəkəni olan Əliyül-Əla, Mir (Seyyid) Şərif, Nəsimi və onun davamçısı Rəfi kimi hürufi mütəfəkkirlərinin Anadoluya və Suriyaya keçib bu təlimi yaymalarıdır [1, s.9].

Hürufiliyin əsas şüarı olan “ənəlhəq” ifadəsi IX-X əsrlərdə Həllac Mənsur tərəfindən ortaya qoyulmuş və buna əsaslanan “vəhdəti-vücut” (varlığın birliyi) fəlsəfəsi hürufilik kimi qeyri-ənənəvi islami cərəyanların ilham qaynağı olmuşdur. Həllac Mənsurun faciəvi aqibətinə baxmayaraq, o, öz davamçıları tərəfindən bir peyğəmbər səviyyəsinə qaldırılmışdır. Fəzlullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi, Şeyx Bədrəddin, Pir Sultan Abdal kimi sufilər özlərini Həllacın davamçısı saymışlar [2, s.152-158]. Allahın insanda təzahürü inamı Osmanlıda bəktəşi, qələndəri, qızılbaş, bayramiyyə məlamiliyi kimi sufi mühitlərində də öz tərəfdarlarına sahib olmuşdur [2, s.152-158]. Osmanlı sufilərinə hürufiliyin də böyük təsiri olmuş, bunun formalaşmasında Anadoluda hürufiliyi yayan Nəsimi və onun xələfi Rəfi öz türkcə əsərləri ilə xüsusi rol oynamışdır. Osmanlıda hürufiliyin bəktəşiliyə böyük təsiri Fəzlullahın xələfi Əliyül-Əla ilə başlayır. Fəzlullahın edamından sonra Anadoluya gələn Əliyül-Əla bəktəşi təriqətinə üzv olur və bəktəşiliyin “İşiq” qolunu quraraq gizli şəkildə hürufiliyi yayır [3, s.179]. Lakin daha sonra Naxçıvana gəlir və 1412-ci ildə öldürülür [4, s.281]. Mir Şərif isə əsasən Şimali Anadolu və Qara dəniz bölgəsində hürufiliyi yaymış [5], bəktəşilərin içində gizli olaraq fəaliyyət göstərmişdir [6, s.408-412].

Hürufiliyin Anadoluda yayılmasında böyük rolu olan İmadəddin Nəsiminin türkcə Divanından başqa türk dilində yazdığı “Müqəddimətül-həqayiq” (“Həqiqətlərə giriş”) adlı nəsr əsəri də təlimin sadə xalq dili ilə Osmanlı ərazisində yayılmasına şərait yaratmışdır. Həmçinin, Nəsimi tərəfindən hürufiliyi Anadoluda yaymaqla vəzifələndirilən Rəfinin 1409-cu ildə yazdığı “Bəşarətnamə” əsərinin türkcə yazıldığını qeyd etmək lazımdır. Bu baxımdan Rəfinin hürufiliyi Anadoluda türkcə yayan ilk şəxslərdən olduğunu deyə bilərik [1, s.9].

Fəzlullah Nəiminin Səmərqənd və Şirvan fəqihlərinin fətvası ilə [7, s.245-246] 1401-ci ildə Teymurun oğlu Miranşah tərəfindən edam edilməsindən sonra Azərbaycandan Anadoluya gələn Nəsimi Osmanlı hökmdarı Sultan I Muradın (1360-1389) hakimiyyəti dövründə paytaxt Bursaya getdi, lakin burada yaxşı qarşılanmadı. O, bayramiyyə təriqətinin qurucusu, məşhur sufi Hacı Bayram Vəli ilə görüşmək üçün Ankaraya da getsə də, hürufiliklə əlaqəli fikirlərinə görə onun tərəfindən qəbul edilmədi [8, s.269-273; 9, s.3-5]. Qeyd edək ki, Hacı Bayram Vəli Səfəvi şeyxlərindən Sədrəddin Ərdəbili (ö.1391) və Əlaəddin Ərdəbilinin (ö.1429) xələfəsi olan Somuncu Baba ləqəbli Şeyx Həmidüddin Aksarayinin müridi olmuşdur və Osmanlının rəsmi məzhəbi olan sünniliyə sıx bağlı idi [8, s.269-273; 10, s.377-378]. Hacı Bayram Vəlinin müridi Germiyanlı Yusif Sinanəddin isə Nəsimi ilə görüşmüş, onun təsiri ilə “Şeyxi” təxəllüsü ilə əsərlər yazmışdır [11, s.80-82; 12, s.112].

Anadoluda fikirlərini yaymağa imkan tapmayan Nəsimi Hələbə getdi və İbn Həcər əl-Əşqəlani qeyd edir ki, burada onun tərəfdarları çoxaldı. Hətta Fəzlullahın tələbəsi Mövlana Feyzullahın Konyadakı dərslərində iştirak edən məşhur türk sufisi Şeyx Bədrəddin Simavinin də onunla görüşmək üçün Hələbə gəldiyi ehtimal edilir [2, s.211, 214].

Nəsiminin “Müqəddimətül-həqayiq” əsəri hürufiliyin əsas prinsiplərini Anadolu türkcəsi ilə izah üçün yazılmış əsərdir. Əsərin bir çox əlyazmasında müəllifin Seyyid Nəsimi olduğu qeyd edilmişdir. “Müqəddimətül-həqayiq” “Cavidannamə”nin ağır fəlsəfi üslubundan fərqli olaraq, axıcı, anlaşılıqlı dildə yazılmış, cümlələr bir-birini tamamlamaqla məntiqi ardıcılıqla düzülmüşdür. Nəsimi orada hürufiliyi təbliğ etmək üçün, həqiqətən, çox əlverişli zəmin hazırlamışdır. Fəzlullahın “Cavidannamə”sini isə ancaq intellektuallar anlaya bilər [13].

“Müqəddimətül-həqayiq”də IV xəlifə Əli ibn Əbu Talibə xüsusi məhəbbət vurğulanır. Əsərin girişində Allahın sirlərinin Quranda və “Fatihə” surəsində, onların sirrinin isə “Bismillah”dakı “b” hərfinin altındakı nöqtədə olduğu, xəlifə Əlinin bu nöqtə olduğu, yəni Allahın bütün sirlərinə əgah olduğu ifadə edilir [14, s.3]. Təbii ki, bu ifadə İslam tarixindəki xəlifə Əli şəxsiyyəti ilə həmahəng deyil və burada biz xəlifə Əlinin ilahiləşdirildiyini müşahidə edirik. Bənzər ifadəni “Cavidannamə”də də görürük. Fəzlullah qeyd edir ki, “kəlamı-natiq vəchi-Adəmdir”, yəni Adəm danışan kəlamdır. O, buna nümunə kimi xəlifə Əlinin “Ənə kəlamullahi-natiq” (“Mən danışan ilahi kəlamam, yəni Quranam”) dediyini nəql edir. Fəzlullaha görə, onun özü də xəlifə Əlinin təzahürüdür [15].

“Cavidannamə”də Allahın kəlamının 32 hərfdən ibarət olduğu, bu kəlamın Allahın Zatından ayrı olmadığı da deyilir [1, s.18]. Təbii ki, burada əsas vurğulanmaq istəyən Fəzlullahın timsalında kamil insanın Allahın kəlam sifətinin daşıyıcısı, yəni ilahiliyini vurğulamaq idi. Nəsiminin Fəzlullaha xitabən yazdığı -

“Ayəti-səbül-məsanidir yüzün,
Otuz ikinin nişanidir yüzün” [16, s.174].

beyti buna nümunədir, yəni “Ey Fəzlullah, sənün üzün “Fatihə” surəsinin, otuz iki hərfdən ibarət ilahi kəlamın güzgüsüdür, təzahürüdür”.

“Cavidannamə”də də insanın ilahiləşdirildiyini görürük.

“Adəmin yüzündə yazdı aşikar
Surəti ayineyi-Həqdür təmam” [17, s.34]

və “Otuz iki xətti-ilahi olur” [17, s.31] - deyən Fəzlullah Allahın və Quranın təzahürünü Adəmin timsalında insanda, otuz iki hərfdə isə ilahiliyi görür.

Qeyd edək ki, Allahın Adəmə öz ruhundan üfləməsini bildirən Quran ayəsi [18] və “Səhihi-Buxari” və “Səhihi-Müslim” kimi mötəbər hədis kitablarında da “Allah insanı öz surətində yaratdı” [19] ifadəsinin yer alması sufilik və hürufilikdə insanın ilahiləşdirilməsinin qaynağını təşkil etmişdir. Hürufilər bir qədər də irəli gedir, insanın zahirində də ilahiliyin əlamətini görürdülər. Nəsimi də -

“Şeytandır ol kim surətinə qılmadı sücud, (səcdə)
Şeytana münkir olmuşam, inkara düşmüşəm”.
deyərək buna işarə edirdi [20].

Anadoluda hürufiliyin türkcə yayılmasında xüsusi rol oynayan Rəfi Nəsiminin xəlifəsi olub, onun vasitəsilə hürufiliyi qəbul edib. Əslən Şirvandan [21, s.526-527] olan Rəfi Nəsiminin ona xitabən dediyi -

“Sən dəxi Rum əhlin agah eyləgil,
Onlara bu gizli razı (sirri) söyləgil” [21, s.526-527].

beytilə Anadoluda fəaliyyətə başlamışdır. Əsas türkcə əsəri olan “Bəşarətnamə” Fəzlullahın “Cavidannamə”, “Ərşnamə” və “Məhəbbətnamə” əsərlərinin, bir növ, tərcümə və xülasəsidir. Əsərdə sözün 32 hərfdən meydana gəldiyi, bunun insanın üzündə də təzahür etdiyi bildirilir. Müəllif bu mənzum əsərini türklər anlasın deyər türkcə yazdığını göstərir. Şairin mənzum “Gəncnamə” əsəri də vardır. Burada da hürufilik təlimi izah edilir.

“Özündür iki cahana sərvər,
Sənsün otuz iki nutqa məzhər” [22].

deyilərkən Fəzlullah və Nəsiminin təmsalında insan ilahiləşdirilir.

Təbii ki, İslam tarixində “ənəlhəq” ifadəsini ilk dəfə deyən Həllac Mənsurun faciəvi aqibətinə onun yolunu davam etdirən digər sufi və hürufilər də məruz qaldılar. Nəsiminin müasiri olan ilahiyyatçı ərəb alimi İbn Həcər əl-Əsqəlani “İnbaul-ğumr” əsərində yazır: “820-ci (1417) ildə Hələbdə yaşayan Şeyx Nəsiməddin Təbrizi öldürülmüşdür. O, Hələbdə hürufiyyə məzhəbinin şeyxi idi. Orada onun məsləkdaşlarının sayı artır, küfrü intişar edir və şöhrət qazanır. Onun başını kəsib, dərisini soydular və cəsədini çarmıxa çəkildilər” [23, s.3-5]. Qeyd edək ki, onun edamına səbəb “Çün Nəsimi aləmin sultanıdır” deyən şairin azad fikirliliyi və hürufiliyi geniş təbliğ etməsi, sadə xalq və siyasətçilər arasında tərəfdarlarının çoxalması, bunun da dövrün dini və siyasi hakimiyyətini narahat etməsi idi. Nəticədə hənəbli və hənəfi məzhəbi qazıları tərəfindən küfrdə ittiham olunur və öldürülməsinə fətva verilir. Nəsimi məmlük sultanı əl-Müəyyədinin əmri ilə Əmir Yaşbəy tərəfindən Hələbdə öldürülür, dərisi soyulur və yeddi gün bu hadisə Hələbdə car çəkilib əyan edilir, sonra da cəsədi parça-parça edilir [9, s.3-5; 24; 25]. Rəfiinin “Bəşarətnamə”sində isə Nəsimi haqqında “şəhidi eşqi-fəzli-zülcəlal” deyilməsi onun bu əsərin yazıldığı 1408-ci ildən əvvəl qətl edildiyini göstərir [26]. Nəsiminin qətl edildikdən sonra parçalanmış bədən üzvlərinin Məmlüklərin rəqibi olan Dülqədiroğulları bəylərinə və Ağqoyunlu Qarayuluq Osman bəyə göndərilməsi də onların Nəsiminin, hürufiliyin tərəfdarı olduğunun işarəsidir [9, s.3-5]. Nəsiminin müasiri olan ərəb alimi Sibte ibn əl-Əcəmi əl-Hələbinin “Kunuz əz-Zəhəb” əsərində bildirdiyinə görə, Əmir Yaşbəy Nəsiminin qətlindən bir müddət sonra naməlum şəxslər tərəfindən öldürülür. Onun Nəsiminin saxlanıldığı qalanın qapısından asılaraq baş dərisinin soyulması da hürufilərin Nəsiminin intiqamını Yaşbəydən aldıqlarına işarədir [27].

XVI əsr Osmanlı tarixçisi Taşköprüzadənin “Şəqaiqi-Numaniyyə” əsərinə görə, Fəzlullahın xəlifələri Osmanlı sarayına da girmiş, Fateh Sultan Mehmedi öz təsiri altına almağa cəhd etmişdi. Hürufilərin saraydakı fəaliyyəti, sultana yaxınlığı Osmanlının baş vəziri Mahmud Paşanı narahat etmiş və o, müfti Molla Fəxrəddin Əcəminin yardımı ilə sarayda sultanın hüzurunda təşkil edilən bir müzakirədə hürufilərin kafirliyini, hülula (reankarnasiya) inandıqlarını sübut etmiş, saraydakı hürufilər yandırılaraq qətlə yetirilmişdi. Müəllif hürufilərin diri-diri yandırılmasını əsərində belə ifadə edir: “Zələlətə düşənlər layiq olduqları atəşə belə qovuşdular” [28]. 1450-ci illərin sonunda baş verən bu faciəvi hadisə ilə hürufiliyə böyük zərbə

dəydi və onun ardıcılıqları öz fəaliyyətlərini digər sufi təriqətlərinin adı altında davam etdirməyə məcbur oldular. Lakin Osmanlıda hürufilik hələ uzun müddət yaşadı. Bunda Fəzlullahın “Cavidannamə” əsərini müxtəsər şəkildə “Eşqnamə”, “Məhəbbətnamə”ni isə “Hidayətnamə” adı ilə türk dilinə tərcümə edən XV əsr Osmanlı hürufisi Əbdülməcid Firiştəoğlu [29, s.83] və Seyyid Nəsiminin davamçısı, öz şeirlərilə hürufiliyi yayan XVII əsr şairi Qul Nəsimi də böyük rol oynadı. “Eşqnamə” 1871-ci ildə İstanbulda da nəşr edildi. Bu, 1844/45-ci ildə İstanbulda nəşr edilən “Divani-Nəsimi”dən sonra hürufiliyə aid Osmanlıda çap olunan ilk əsər idi [30, s. 134-135].

Nəticə olaraq bunu deyə bilərik ki, əsası İran və Azərbaycanda qoyulan hürufilik təlimi Osmanlıda da yayılmış, sufilinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Osmanlı türk ədəbiyyatında Həllac və Nəsimi “söz şəhidlərinin rəhbəri” kimi daim hörmətlə zikr edilmişdir. Türkiyəli ilahiyyatçı, təsəvvüf tədqiqatçısı Mahmud Erol Kılıç yazır: “Həllacı dar ağacından asanlar, Nəsiminin canlı-canlı dərisinin soyulmasına fətva verənlər İslam hüquqçuları idi. İlahi həqiqətdən, mərifətullahdan məhrum hüquqçular. İrfan yox, hikmət yox. İslam dünyası hikmətini itirdi” [31]. Nəsiminin tədqiqi itirilmiş bu hikməti bizə geri qaytarır. Qeyd edək ki, Azərbaycanın qazı əl-Bakuvi kimi din xadimləri də “ənəlhəq” deyən sufi mütəfəkkirlərin qətl edilməsinin günahını dövrün nadan və cahil din xadimlərində, zalım idarəçilərdə görmüş, bunu qınamışdılar. Osmanlıda hətta erməni şairləri arasında da hürufilik, Nəsimi sevgisi geniş yayılmışdı. XVI-XVII əsrlərə aid erməni hərfələri ilə yazılmış əlyazmalarda Nəsiminin şeirləri ilə də qarşılaşırıq. Bu, erməni, yaxud erməniləşmiş şair və aşuqların Nəsimiyə, həmçinin hürufiliyə nə qədər böyük rəğbət bəslədiyinin sübutudur [32, s.18-21]. Onların içində Nəsimini özünə mürşid sayan Sayat-Nova və “Məni Nəsimi kimi soysanız da, inamımdan dönmərəm” deyən və ölüm ayağında da Nəsimidən şeirlər deyən XVI-XVII əsr şairi Tiqranaqertsi kimi şairlər də olmuşdur [32, s.18-21]. Bütün bunlar göstərir ki, Nəsimi yaradıcılığı bütün dünyanı qucaqlayır və dinindən, millətindən asılı olmayaraq, hər kəsə insanın ülviliyini, ilahiliyini təbliğ edir. Bu da multikulturalizm, İslam həmrəyliyi kimi dövrümüzün mütərəqqi ideyaları ilə həmahəngdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2019-cu ili “Nəsimi İli” elan etməsi də gənc tədqiqatçıların qarşısında Nəsimi irsinin bu istiqamətdə tədqiqi və təbliği üçün mühüm vəzifələr qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Usluer F. Hürufilik: İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren. İstanbul: Kabcacı yay., 2009.
2. Ocak A.Y. Zındıklar ve Mülhidler (15. – 17. Yüzyıllar). İstanbul: 2013.
3. Melikoff İ. Efsaneden Gerçeğe-Hacı Bektaş (terc: Turan Alptekin). İstanbul: 2010.
4. Aksu H. Ali el-A`la. TDV İslâm Ansiklopedisi, 2-ci cild. İstanbul: 1989.
5. Karahüseyn S. Bektaşilik Geleneğine Hurufi Bir Dokunuş: Nesimi Örneği / <https://scholar.google.com.tr/citations?user=5dqeWLSAAAAJ&hl=tr>
6. Aksu H. Hürufilik. TDV İslâm Ansiklopedisi, 18-ci cild. İstanbul: 1998.

7. Meral H. Mirza Miranşah ve Askeri Faaliyetleri // History Studies, Journal of History Studies, Volume 9, Issue 1, March 2017, p.245-246.
8. Bayramoğlu F., Azamat N. Bayramiyye. TDV İslâm Ansiklopedisi, 5-ci cild. İstanbul: 1992.
9. Bilgin A. Nesimi. TDV İslâm Ansiklopedisi, 33-cü cild. İstanbul: 2007.
10. Şahin H. Somuncu Baba. TDV İslâm Ansiklopedisi, 37-ci cild. 2009.
11. Biltekin H. Şeyhi. TDV İslam Ansiklopedisi, 39-cu cild. İstanbul: 2010.
12. Kılıç M.E. Sufi ve şiir: osmanlı tasavvuf şiirinin poetikası. İstanbul: İnsan yay., 2004.
13. Şıxıyeva S. O əsəri əlimə götürəndə dedim, Nəsiminin deyil... / https://teleqraf.com/news/toplum/202062.html?fbclid=IwAR0icV_8d4L_-rWm3ZtcCu7hL399XKgt86pwq3R3dDEHeqVQrotqyAJgCs
14. Bayramoğlu F., Azamat N. Bayramiyye. TDV İslâm Ansiklopedisi, 5-ci cild. İstanbul: 1992.
15. Fazlullah Esterabadi “Cavidanname” (haz: Kemal Kemalığlu) / kitabxana.net/files/books/file/1252526386.doc
16. Şıxıyeva S. “Otuzikisayının bədi-fəlsəfi mənatutumu (Nəsimi şeiri əsasında) / https://www.academia.edu/31275325/_OTUZ_%C4%B0K%C4%B0_SAYININ_B%C6%8FD%C4%B0%C4%B0-F_%C6%8FLS_%C6%8FF_%C4%B0_M_%C6%8FNA_TUTUMU_N%C9%99simi_%C5%9Feiri_%C9%99sas%C4%B1nda_
17. Arıkoğlu İ. Feriştəoğlu'nun Cavidan-name tercümesi: Işkname (İnceleme-Metin). Van: 2006.
18. Qurani-Kərim, “Hicr” surəsi, 29 / <https://quran.az/15/t2>
19. <http://kuranikerim.com/kutubi-sitte/3460.html>
20. Şenödeyici Ö. Hurufiliği ön yargıdan arındırmaq bağlamında Feriştəoğlu'nun Hidayetname'sinin tetkiki ve neşri / <http://fatihusluer.com/archive/SENODEYICI%20Ferişteoglundun%20Hidayetnamesinin%20Tetkiki%20ve%20Nesri.pdf>
21. Kut G. Refii. TDV İslâm Ansiklopedisi, 34-cü cild. İstanbul: 2007.
22. Usluer F. Refii / <http://fatihusluer.com/>
23. Bilgin A. Nesimi. TDV İslâm Ansiklopedisi, 33-cü cild. İstanbul: 2007.
24. Nesimi Divanı //
25. <https://ru.scribd.com/doc/92870836/NES%C4%B0M%C4%B0-D%C4%B0VANI>
26. Nuri E. “Akademik Ziya Bünyadovun fərziyyəsi: “Nəsimini diri-diri soymayıblar” // <https://modern.az/az/news/45856#gsc.tab=0>
27. Usluer F. Refii / <http://fatihusluer.com/>
28. Qasımova A. Bu qisas Nəsimiyə görə olmasın? / <http://ilkxeber.org/bu-qisas-n%C9%99simiy%C9%99-gor%C9%99-olmasin-2/>
29. Bardakçı M. Fatih'in yaktığı Matrix Tarikatı // Sabah gaz., 31 Mart 2007.
30. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı: 2007, 128 s.
31. Aksu H. Firiştəoğlu. Abdülmecid. TDV İslâm Ansiklopedisi, 13-cü cild. İstanbul: 1996.
32. Kılıç M.E. Osmanlı'nın mənəvi babası İbn Arabi'ydi // <http://www.cins.com.tr/soylesi/mahmud-erol-kilic-osmanlinin-manevi-babasi-ibn-arabi-ydi/>
33. Seyidov M. Sayat Nova. Bakı: 1954.

Али Фархадов

ИЗ ИСТОРИИ ХУРУФИЗМА

РЕЗЮМЕ

Большую роль в распространении хуруфизма на турецком языке сыграли такие азербайджанские мыслители, как Насими и Рафии. Это касается в том числе и перевода трудов Фазлуллаха на турецкий язык. Хуруфиты, подвергавшиеся гонениям и преследованиям в Иране и Азербайджане, пытались продолжить свою деятельность в Анатолии и Сирии, но безуспешно. Однако влиянию хуруфизма удалось сохраниться в религиозном течении бекташи и других сектах.

Ali Farhadov

ON THE HISTORY OF HURUFISM

SUMMARY

Azerbaijani thinkers such as Nasimi and Rafi have played a great role in spreading of Hurufism in Turkish language. This includes the translation of Fazlullah's works into Turkish. Hurufists who were subjected to persecution and harassment In Iran and Azerbaijan, sought to continue their activities in Anatolia and Syria, but failed to succeed. However, the influence of hurufism could persist in the sects of Bektashi and other sects.